

Arapça Hamd Kelimesi ve Elhamdülillah Cümlesinin Türkçe Çevrilerinde Anlam ve Yapı

Meaning and Structure of the Arabic Word Hamd and the Sentence Elhamdulillah in Turkish Translation

Öz

Sevsen ABUHANNOUD BÜYÜK*

Mustafa BALCI**

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, Türkiye, sevsenbuyuk@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2378-2589 ROR ID: ror.org/05ryemn72

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye, mustafabalci@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3683-8705 ROR ID: ror.org/03a5qrr21 Makaleye her iki yazar da %50 oranında katkı sunmuştur. / Both authors contributed 50% to the article.

Gönderilme Tarihi / Received Date

15.01.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date

15.03.2025

Yayın Tarihi / Publication Date

21.03.2025

Atıf/Citation: Abuhannoud Büyük, S., Balci M. (2025). Arapça Hamd Kelimesi ve Elhamdulillah Cümlesinin Türkçe Çevrilerinde Anlam ve Yapı *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 31, 31-48 doi.org/10.30767/diledeara.1620562

Hakem Değerlendirmesi:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme.

Çıkar Çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek:

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review:

Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest:

The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support:

The author declared that this study has received no financial support

Dil ve Edebiyat Araştırmaları

Dergimizde yayımlanan makalelerin telif hakları dergimize ait olup CC-BY-NC-ND lisansına uygun olarak açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Language and Literature Studies

The copyright of the articles published in our journal belongs to our journal and is published as open access in accordance with CC-BY-NC-ND licenses.

tded.org.tr | 2025

Dillerin ses, işleyiş, kelime türleri ve cümle kuruluşlarında hususiyetler, birini diğerinden ayıran işaret taşları gibidir. Bu farklılıklar dillere ayrıcalık katarken bir dilden başka dile düşünce veya kelime aktarımında, anlam bakımından değer kaybetme ve karşılık bulamama gibi sorunlara da sebep olabilmektedir. Türkler tarafından Arapçadan Türkçeye ve Türkçeden Arapçaya birçok eser çevrilmiştir. Bu çeviriler arasında tereddüt ve zorluk oluşturan eserin Kur'an-ı Kerim olduğunu söylenebiler. Arapçanın ayrıntılı ve karmaşık dil yapısına sahip olması, ayrıca Kur'an'ın her zaman tevیل edilebilmesi, Kur'an'ın çevrilmesini başka diller açısından zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada yalnızca Kur'an'da kullanılan bir ifade değil Müslümanların ve Türklerin her zaman kullandıkları Arapça kökenli "elhamdulillah" cümlesinin Türkçedeki karşılıkları incelenmiştir. Hamd kelimesinin ve elhamdulillah cümlesinin anlamı Arapça sözlüklerde ve tefsirlerde verilen karşılıkları araştırılmıştır. Ayrıca hamd kelimesinin manası, şükür ve medh kelimeleri arasındaki fark ve elhamdulillah cümlesindeki Arapça dil unsurları, yapı bakımından açıklanmıştır. Daha sonra bazı eski Türkçe Kur'an tercümelerinde ve 21 mealde nasıl ve niçin mevcut halleriyle çevrildiği değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, "Elhamdulillah" cümlesinin Türkçede kullanılan çevirileri incelenmiştir. Ayrıca bu çeviriler anlam ve yapı bakımından değerlendirilerek Türkçenin yapısına en uygun karşılıklar önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamd, Elhamdulillah, Övmek, Övgü, Şükür, Kur'an-ı Kerim, Tercüme.

Abstract

The characteristics of languages in terms of phonetics, structure, word types, and sentence construction serve as distinguishing markers that set them apart from one another. While these differences add uniqueness to languages, they can also cause challenges in transferring thoughts or words from one language to another, leading to a loss of meaning or difficulties in finding exact equivalents. Many works have been translated between Arabic and Turkish by Turks. Among these translations, challenging and debated work is undoubtedly the Qur'an. The complex and intricate linguistic structure of Arabic, along with the Qur'an's capacity for continuous interpretation, makes its translation into other languages particularly difficult.

This study examines not only an expression used in the Qur'an but also a phrase frequently used by Muslims and Turks: the Arabic-origin phrase "Alhamdulillah" and its equivalents in Turkish. The meaning of the word hamd and the phrase Alhamdulillah have been analyzed based on definitions provided in Arabic dictionaries and Qur'anic exegeses (tafsir). Additionally, the meaning of hamd, its distinction from shukr and madh, and the linguistic elements in the Arabic structure of the phrase Alhamdulillah have been explained from a structural perspective. Subsequently, the ways in which Alhamdulillah has been translated in some early Turkish Qur'an translations and 21 contemporary translations (meals) have been evaluated.

In this study, the Turkish translations of the phrase "Alhamdulillah" have been analyzed. Furthermore, these translations have been assessed in terms of meaning and structure, and the most appropriate equivalents for the Turkish language have been suggested.

Keywords: hamd, Alhamdulillah, praise, gratitude, Quran, translation.

Giriş

Tercüme, milletlerin birbiriyle tanışmasına aracılık eder. Kültür, bilim, siyaset, iktisat ve en önemlisi dil etkileşimine büyük fırsatlar sunar, imkânlar oluşturur. Tercüme faaliyetleri toplumları medeniyete sevk eden araçlardan biri olarak değerlendirilebilir. Ancak her ne kadar doğru tercüme faydalı ve kıymetliyse, yanlış ve kötü tercüme de asılsız ve doğru olmayan bilgiler ortaya çıkartabilmektedir. Dolayısıyla tercüme için yalnızca hedef dili bilmek kifayet etmemektedir. Tercüman veya mütercim hedef dili bilmesinin yanında çevireceği esere, eseri yazanın kültürüne, kendi ana dilinin kurallarına ve tercümenin hedeflerine, yöntemlerine ve sorunlarına hâkim olması gerek.

Tercüme; tıp, felsefe, iktisat, siyaset, bilimin diğer kolları, eğitim ve din gibi insan faaliyetlerinin farklı alanlarında ihtiyaç duyulan bir olgudur. Milletler arasında bilgi aktarımı için tek anahtar olarak görülen tercüme İslam'ın yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Kur'an-ı Kerim Arapça olarak indirilmesine rağmen sadece Araplara değil tüm insanlara hitap eder. Arapça bilmeyen Müslümanların İslam'ı ve Kur'an'ı anlayabilmeleri, Arapçayı öğrenmekle veya kendi dillerine İslam'la alakalı kitapları ve Kur'an'ı çevirmekle mümkün olabilmektedir. Malum, çoğu insanlar için ana dilden başka bir dili öğrenmek kolayca halledilecek bir mesele değildir. Hele Arapça gibi belagati çok güçlü, çeşitli kaidelere ve geniş kelime hazinesine sahip bir dilin öğrenilmesi daha zordur. Dolayısıyla İslamiyet'i kabul eden milletler daha çok Arapçadan çeviri ile İslam hakkında bilgi edinmeyi tercih etmiştir.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ile beraber birçok Türk, severek ve sevap kazanmak amacıyla Arapçayı, bir Arap kadar ve Arapça ile ilgili nadide eserler yazabilecek derecede ileri seviyelerde öğrenebilmişlerdir. Türkler tarafından telif veya tercüme edilmiş birçok eserin varlığı bahsedilen öğrenme ameliyesinin en mühim delilidir. Bu durum muhakkak zamanla Arapçadan Türkçeye çeviri çalışmalarının vasfını yükseltmiştir. İslam dininin temel kitabının çevrilmesine gelince Kur'an çevirilerinde noksanlıklar, ilave izahlar, yanlış anlaşılma, yanlış ifade edilme ve en önemlisi çok fazla Arapça kelimeye ve kurala bağlı kalmak zaruret¹ gibi durumlar tespit edilmiştir. Bu sorunların haklı sebepleri olabilir. Söz gelişi, Arapça ve Türkçe arasındaki dil farklıklarının yanında, Kur'an'ın mukaddes bir kitap olması ve buna bağlı olarak çeviri sırasında Türklerin gösterdikleri hürmet ve hassasiyetten kaynaklanan ifadeye sadık kalma düşüncesi başta olmak üzere birçok farklı husus zikredilebilir.

Türkçenin yazılı ifade kabiliyetinin gelişmesinde ve anlatım yollarının çeşitlenmesinde Arapça kelimeler, ibareler ve farklı anlatım biçimleri önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte, yeni kelimeler türetme ve Arapçadan kelime alma yoluyla söz varlığı önemli ölçüde genişlemiştir. Bu durumun, dilin zenginleşmesine büyük katkılar sunduğu görülmektedir.

Türkçede Kur'an tercümelerinin 11. yüzyılda başladığı düşünülmektedir (Erdoğan, 1938, s. 47). 11. asırdan itibaren bugüne ulaşan çalışmalarda Kur'an'ın Türkçeye iki şekilde tercüme edildiği görülmektedir. Birincisi satır altı tercümelerdir. Bu tercüme şeklinde her kelimenin altına Türkçe karşılığı yazılmıştır. Satır altı tercümelerde hedef sadece kelime anlamına odaklı olduğu

1 Kur'an-ı Kerim'in manasını dolayısıyla insanlara yönelttiği çağrısını en doğru şekilde ifade edebilme çabası veya eksik bir şeyler bırakma ve insanların imanını yanlış yönlendirip büyük ve bal altında kalma endişesi tercüme niyet ve teşebbüs eden ilk Müslüman Türkleri, inandıkları kitabın kendi dillerinde nasıl ifade edileceği hususunda kaynak dile aşırı bağlı kalmak gibi bir davranışa itmiştir.

için Türkçe cümle yapısına ve anlam bütünlüğüne riayet edilmemiştir. İkincisi ise bugün yaygın olarak kullanılan meallerdir. Bu meallerde, genellikle Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin anlamları açıklamalarla desteklenerek aktarılmaktadır. Ayrıca, Arapça lafızlara ek olarak Türkçede anlam bütünlüğünü sağlayan cümle yapıları kullanılmaktadır.

Kur'an'da genel olarak ayetlerin ve özellikle kelimelerin, harflerin, edatların ve cümlelerin bir anlamdan daha fazlasını taşıyabilmesi, ayetlerdeki mecazlı ifadeler, Kur'an'ın farklı tilavetlerle okunabilmesi anlamın fark edilmesini zaman zaman zorlaştırabilmektedir. Ayrıca Arapçada kelimelerin müzekker ve müennes olma durumları, şahıs zamirlerindeki fazlalık, edat ve zarfların yoğunluk, tesniye vs. hususlar Kur'an'ın çevrilmesini sadece Arapçadan Türkçeye değil başka diller açısından da zorlaştırmaktadır. Kur'an'ın sürekli tevile² açık olması tercümesini zor kılan özelliklerinden biridir. Bu durumdan dolayı Kur'an'ın bir dilde bile farklı çevrilere sahip olması gayet tabiidir.

Son zamanlarda Türkçede "meal" adıyla kullanılan Kur'an tercümelerine bakıldığında çok sayıda ve çeşitli muhtevada çevirilerinin olduğu görülmektedir. Mealler birtakım noksanlıklar ve hatalar içerebilmektedir. Bu konuyla ilgili çalışmalar yapılmış olmakla beraber hâlihazırda devam eden çalışmalar da vardır.³ Meallerdeki hatalar iki ana başlık altında sınıflandırılabilir: anlam hataları ve dil hataları. Anlam hataları genellikle Kur'an-ı Kerim'i çevirirken Arapça kelimelerin tarih boyunca geçirdiği anlam genişlemelerine, daralmalarına veya farklılaşmalarına dikkat edilmediği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Dil hataları ise her dilin farklı bir yapıya ve muhtelif ifade etme şekillerine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Türkçe ve Arapça arasındaki farklılıklara bakılacak olursa Arapçada cümle yapısının Türkçeden tamamen farklı olduğu hatta aksi yönde işleyen bir tertibe sahip olduğu görülecektir. Ayrıca Arapçada kelimelerin müennes ve müzekker olmaları Türkçede bulunmayan bir hususiyettir, Türkçedeki *abla*, *ağabey* ve *kardeş* gibi yaşa göre farklı lakapların Arapçada olmaması, Arapçada şahıs zamirlerinde iki kişi için "müsenna" kısmının Türkçede yer almaması vb. farklılıklar Türkçeye aktarma sırasında birtakım dil hatalarına sebep olabilmektedir. Bundan dolayı Kur'an'ı Arapçadan Türkçeye veya başka bir dile tercüme ederken bu farklılıklar dikkat çekmektedir. Türkçe özelinde hususen cümle tertibindeki sıralama önem arz etmektedir.

Bu çalışmada Arapça الحمد لله *elhamdülillah*'ın yirmi bir farklı mealde ve eski Kur'an tercümelerinde *Fatiha* suresindeki karşılığı incelenmiştir. Bu mealler, farklı tarihlerde yazılması ve bazılarının Türkler arasında yaygın kullanılması sebebiyle seçilmiştir. *Hamd* kelimesi ve *elhamdülillah* cümlesi Arapçada hem anlam hem de şekil yönünden incelendikten sonra Türkçe çeviriler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın sonunda *hamd* kelimesi ve *elhamdülillah* cümlesi izah edilmekle beraber Türkçede uygun olabilecek karşılığı da önerilmiştir. Ayrıca Türkçe çevirilerde *hamd* kelimesi ve *elhamdülillah* cümlesi ile ilgili tespit edilen yanlışlıkların sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Arapçada Anlam ve Şekil Bakımdan *hamd* kelimesi ve *elhamdülillah* Cümlesi:

Arapça *hamd* kelimesi (*ha me de* حَمْدٌ) kökünden gelmektedir. Arapça *el-Muhkem ve'l-muhitua'l-azam* (İbn side, 1958, s. 198), *Lisanu'l Arab* (İbn Manzur, 1980, s.987), *el-Muhît* (Abâdi,

2 Tevil: "Ma'na-yı zahîrîsinden başka bir mana ile tefsir etme" (Şemsettin Sami, 2015, s. 1239)

3 Bk. Aydar, Hidayet (1996). Kur'an'ı Kerim'in Tercümesi Meselesi. İstanbul: Kur'an Okulu. Hacımüftüoğlu, Halil (2006). Türkçe Kur'an Tercümelerinde Metot Sorunu. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

2008, s.399) ve *Tâcu'l-arûs* (ez-Zebidi, 1994, s. 38) sözlüklerinde *hamd* kelimesinin “şükür / övmek / mükâfat / rıza / hakkı ödemek” anlamlarında kullanıldığı yazılmaktadır. *Elhamdülillah* cümlesindeki *hamd* kelimesi “şükür” ve “övmek” anlamında kullanılsa da aynı anlam değerini taşımamaktadır. Söz konusu Arapça sözlüklerde bu kelimelerin aralarındaki fark uzun uzadıya açıklanmıştır. Arapça – Türkçe *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi*'nde ise Mütercim Âsım Efendi *hamd* kelimesini kısa ve öz olarak şu şekilde çevirmiştir

senâ' bi'l-fazîletten 'ibârettir; مَدَحٌ [medh]ten aħass ve شُكْرٌ [şukr]den e'ammıdır. Zîrâ medh bi'l-ihyâr ve mazharen ya'nî hilkatten cemîle mukâbilinde vâki' olur. Meselâ cûd ve sehâ' mukâbilinde olduğu gibi, tûl-i kâmeti ve hüsn ü sabâhati mukâbilinde dahi medh olunur. Ve hamd burada hemân cûd ve sehâ' mukâbilinde olur, hüsn mukâbilinde olmaz ve şukr hemân ni'met ve ihsân mukâbiline mahsûstur. Pes her şukr, hamd olup her hamd şukr değildir. Ve her hamd medhtir ve her medh hamd değildir. Ve lügavî ve 'orfînin müte'allak ve medlûl ve mevrîd cihetleriyle farklar deyâbîc-i kütüb-i musannefînde mebsût ve meşhûndur. İntehâ. Ve

حَمْدٌ [ħamd] Cezâ' ve 'ivaz ve mükâfât ma'nâsına isti'mâl olunur. Ve rızâ ve hoşnûdluk ma'nâsına isti'mâl olunur. Ve üzerine lâzım gelen hakkı ve minnet-i ni'meti edâ eylemek ma'nâsına isti'mâl olunur (2013, s. 1410).

Kâmûsu'l-muhît Tercümesi'nde ve Arapça sözlüklerde *hamd* kelimesi ile “medh” ve “şükür” kelimeleri arasındaki farkı kısaca şöyle izah edilebilir:

Medh (övgü) kelimesi *hamd* kelimesinden daha geneldir. *Hamd* kelimesi yalnızca yapılan iyiliklere karşı lafzen teşekkür ifade etmektedir. *Medh* ise hem iyiliklere hem de dış güzelliklere karşı yapılabilir. Mesela “adamın cömertliğini ve siyah sakalını methettim.” denir. Ancak *hamd* kelimesi ile sadece “adamın cömertliğine hamd ettim.” şeklinde ifade edilebilir. Dolayısıyla, her *hamd* medh yani övgüdür. Fakat her *medh* *hamd* değildir. İbn Kayyim, *Bedâ'i'u'l-fevâ'id* kitabında *hamd*'in, seven tarafından sevilene karşı edildiğini ancak *övgünün* korkudan veya para karşılığında yapılabildiğini ifade ederek Allah'ı *medh* değil O'na *hamd* edilir diye söylemiştir (2004, s. 635). Ayrıca *hamd* iyilikten sonra edilirken *medh*'in iyiliğin öncesinde veya sonrasında olabildiğini de eklemiştir (İbn Kayyim, 2004, s. 536).

Hamd ve *şükür* kelimeleri arasındaki fark ise *hamd*, nimet olduğunda veya olmadığında edilebilirken *şükür* yalnızca nimete karşılık olarak edilebilir. *Hamd*, *şükür* kelimesinden daha kapsamlıdır. *Hamd* kelimesi hem övgüyü hem teşekkürü içermektedir. *Hamd* ve *şükür* fiilleri ifade ediliş veya gösterme şekli açısından değerlendirilirse *şükür* hem lafzen ifade edilebilir hem fiilen gösterilebilir. Ancak *hamd* sadece lafzen belirtilebilir. Kur'an'da *Sebe*' suresinde (13. ayet) “Ey Dâvûd ailesi! Şükür için çaba gösterin.” şeklinde bildirildiği gibi şükür yalnızca sözle değil fiile gösterilebilir.

et-Tabarî tefsirinde *elhamdülillah*, “şükür yalnızca Allah için” anlamında kullanıldığı yazılmaktadır (2001, s. 135). Tefsirde bazı alimlere göre *hamd* Allah'ı övmek demekken bazılarına göre Allah'a şükretmek anlamını ifade etmektedir (2001, s. 135-137). Zemahşeri'nin *el-Keşşaf* tefsirinde “hamd ve övgü kardeşdir” diye bir ifade kullanılmıştır (1998, s. 111). et-Tabarî, *hamd*, *şükür* ile aynı olduğunu iddia ederken (2001, s. 136) *el-Kurtubî* bunu reddetmiştir (2006, s. 206). Tefsir kitaplarında tefsirin çeşitli olması Kur'an'ın mucizesini göstermektedir. Ayetler üzerindeki yorumlar büyük hatalara sebep olmadığı sürece olağan bir durumdur. Türkçede Kur'an çevrilirken tefsirlere bakılarak çevrilmeye çalışılmıştır. Arapçada bu kadar çeşitli yorumların olması Türkçe-

de mütercimlerin işlerini zorlaştırmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus tercüme ve tefsir arasındaki farktır. Tercümede, kelimelerin birebir karşılığı verilmeye çalışılırken tefsirde ise tercümede kullanılan kelimelerin bir bütün içerisinde ve belli açılardan hareketle (konu bütünlüğü, dile bağlı sebepler vs.) açıklanmaya çalışılmaktadır.

Arapçada *elhamdülillah* الحمد لله (el-hamd / الحمد) + (li ل + Allah الله) *mübteda*⁴ ve *haber*⁵ isim cümlesi olarak tasnif edilmektedir.⁶ Arapçada “*el*” harf-i tarifinin iki ana türü vardır: *Ahdiyye* ve *cinsiyye*⁷’dir.⁷ *Ahdiyye*, konuşan ile dinleyenin önceden bildiği bir şeyi ifade etmek için kullanılır. Bu bilinirlik ya daha önce bahsedilmiş olmasından ya da bağlam gereği zımnen malum olmasından kaynaklanır. Çalışmamızla alakalı olan *elhamdülillah* cümlesindeki “*el*” harf-i tarif *cinsiyye* başlığı altında ele alınmaktadır. *Cinsiyye* türünün altında üç başlık bulunmaktadır. Bu başlıklar kısaca örneklerle beraber şöyle izah edilebilir (İbn Hişâm, 1900, s. 179-183)

1. Cinsin mahiyetini belirler

« وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ » (ve cealnâ minel mai külle şey’in hayy): “her canlıyı da sudan yarattık”⁸

2. Cinsin fertlerini kapsar

“خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا” (hulika’l insânu zaîfa): “İnsan zayıf yaratılmıştır.”⁹

“*el*” harf-i tarif “insan” kelimesine eklenince “bütün insanlar zayıf yaratılmıştır” anlamını vermiştir. Bir insanı veya insanı cins olarak açıklamamaktadır. Cümlede insanların tamamı (fertler) kastedilmektedir.

3. Cinsin özelliklerini kapsar

أَنْتَ الرَّجُلُ (ente’r-racul): sen erkeksin.

“Erkek” anlamında *racul* kelimesine “*el*” harf-i tarifi eklenince “sen erkeğin özelliklerine sahipsin” anlamını ifade etmektedir.

Açıklanan bu türlere göre *elhamdülillah* cümlesindeki “*el*” harf-i tarif, dil bilimcilerin ve müfessirlerin yorumlarına göre *cinsin mahiyetini belirler* ve *cinsin fertlerini kapsar* olarak iki tür altında değerlendirilebilir. Buna bağlı olarak *el-hamd*, *cinsin mahiyetini belirler* türünün altında sınıflandırıldığında herkes tarafından bilinen o *hamd* Allah’a veya Allah için anlamını sağlar. *el-Hamd*, *cinsin fertlerini kapsar* türünün altında açıklanacak olursa *hamd* “bütün yönleriyle Allah için” anlamını vermiş olur. Arapçada *el-hamd* kelimesindeki “*el*” harf-i tarifinin çeşitleri üzerinde muhtelif tartışmalar bulunmaktadır. Benzer tartışmaların Türkçede Kur’an tercümelerine de yansıdığı görülmektedir. Gelecek bölümde bu husus daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Cümlenin *li-llah* (li ل + Allah الله) ikinci kısmında *li* harf-i cer bulunmaktadır. Çalışmamızda

4 Mübteda: İsim cümlelerinde fâil durumunda bulunan kelime veya söz öbeği, müsnedün-ileyh (Ayverdi, 2010, s. 882)

5 Haber: yüklem

6 İlk dönemlerden itibaren âlimler, “el-hamdü lillâh” terkininin haber mi yoksa dilek mi ifade ettiği konusunda tartışmışlardır. Haber olduğunu düşünenler, hamdin Allah’ı niteleyen bir anlam taşıdığını vurgularken, dilek anlamında görenler ise şükür ağırlıklı bir yorum yapmıştır (TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997, s.444)

7 Türkçede daha fazla bilgi almak için bk. Gürkan, N. (2004). Arapça’da “el” Takısı ve Fonksiyonları. Ekev Akademi Dergisi. S. 8. s. 357-374.

8 Enbiya Suresi, ayet 30.

9 Nisa suresi, ayet 28.

Arapça “li” harf-i asıl konumuz olmadığı için *elhamdülillah* cümlesindeki “li” harfinin anlamından hariç harfin diğer anlamları üzerinde durulmayacaktır. Arapçada *ila* إلی (-a,e) *min* مِن (-dan,den), *fî* فِي (-da,de) ve *li* لِي (-a,e / -In, nIn / -için) gibi harf-i cerlerin bağlandıkları kelimeye göre anlam verilmektedir. *Elhamdülillah* cümlesindeki “li” لِي harf-i’nin Arapçada temel anlamları kısaca şu şekilde açıklanmıştır (Sâmerrâî, 2000, s. 64-65).

1. *İstihkak*

النَّجَاحُ لِلْعَامِلِينَ (en-necâhu li-l’âmilîni): Başarı çalışanlarındır.

2. *Mülk* (sahiplik)

لَهُ دَارٌ (lehu dârun): onun evi var.

3. *Şibh-i mülk* (yarı sahiplik)

البَابُ لِلدَّارِ (el-bâbu li’d-dâri): kapı evindir.

4. *Temlik* (sahiplendirme)

وَهَبْتُ لَكَ مَالًا (vehebtü leke mâlen): sana para hibe ettim.

5. *Yarı temlik* (yarı sahiplik)

”جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا“¹⁰ (ceale leküm min enfusikum ezvâcâ): “Allah size kendi cinsinizden eşler yarattı”.

6. *Tebliğ* (bildirme)

قُلْتُ لَهُ (kultü lehu): ona söyledim.

7. *Talil* (sebplendirme)

جِئْتُ لِاسْتِفَادَةٍ (citü li’l-istifâdeti): istifade için geldim.

Elhamdülillah cümlesindeki “li” harf-i cer, istihkak anlamını vermektedir. Arapçada *istihkak* kelimesinin anlamı Türkçedeki “hakkı olma, hak kazanma” (TDK, 2019, s. 1215) anlamı ile aynıdır. *Elhamdülillah*, “Allah’ın sayılmaz nimetlerinden ötürü Allah, şükür edilmesini ve kâmil sıfatlarının övülmesini “hamd” hak etmektedir.” olarak açıklanabilir.

2. Türkçede *hamd* ve *elhamdülillah* Çevirileri:

Türkçede de diğer dillerde olduğu gibi İslam’dan sonra İslam’ın getirdiği yeni ibadetler, düşünceler, kurallar ve sair hususları anlayabilmek ve anlatabilmek için yeni kelimelere ve terimlere ihtiyaç duyulmuştur. Kur’an Arapça olarak indiğinden Araplar için bu durum farklı gelişmiştir. Söz gelişi, Arapçada bazı kelimeler İslam’dan sonra yeni anlam kazanmıştır. *Hacc* حَجٌّ kelimesi gibi. İslam’dan önce *hacc* “gitmek, ziyaret etmek” demekken İslam’dan sonra “Kâbe’ye gidip ibadet etmek” anlamında kullanılmıştır. Türkler, Türkçede karşılığı olmayan bu tür kelimeleri ve terimleri Türkçeleştirebildikleri gibi bir kısmını da Arapçadan, bazen Farsçadan alıntılarını yapmışlardır. Ayrıca Türkler, özellikle Kur’an’daki ve dualardaki ifadelerin anlamındaki kudsiyeti fark ettirebilmek için Arapça kelimelerle söylemeyi tercih ettikleri değerlendirilebilir. *Cevâhiru’l-asdaqâ*¹¹ gibi

10 Nahl Suresi, 72. ayet.

11 Cevâhirü’l-Asdâf adlı muhtasar tefsir, ayetleri yorumlama ve çeviri yöntemi bakımından diğer tefsir ve tercümelemlerden

bazı Kur'an çevirilerinde yoğun bir şekilde Arapça ve Farsça kelimeler kullanıldığı görülmektedir (İnan, 1960, s. 84). Özellikle son zamanlarda yapılan bazı çevirilerde ise halkın daha kolay anlayabilmesi için Arapça ve Farsça kelimelerin kullanılmasından kaçınılmıştır. Fakat ortaya çıkan sorun şu ki; Türkçede Arapça kelimelere karşılık olarak kullanılan bazı Türkçe kelimeler istenilen anlam değerini kazanamamıştır. Kanaatimizce Türkçede Kur'an çevirilerinde Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarının benimsenememesi veya bulunamaması bu alanda mütercimlerin karşılaştıkları en büyük sıkıntıdır. Dolayısıyla mütercimler, Kur'an'daki kelimeleri açıklayarak veya yay işaretleri kullanarak çevrilen kelimelerle ve ayetlerle ilgili bilgi vermek zorunda kalmışlardır. Bu şekildeki tercüme tefsirli çeviri olarak değerlendirilebilir. Tüm bu Kur'an'ı çevirme faaliyetleri sürecinde bazı Arapça ve Farsça kelimeler halk tarafından benimsenmiş ve Türkçede yerleşmiştir. Özellikle İslam'da temel terimler, *Allah, resul, nebi, kitap, peygamber, hac, zekât, farz, sünnet, cennet, cehennem, ahiret, abdest, namaz* ve bizim çalışmamızın konusu olan *hamd* kelimesi gibi.

Hamd kelimesi Türkçede sık kullanılan kelimelerden biridir. *Allaha hamd olsun, elhamdülillah, hamd ettim ve hamdüsenâ* gibi ifadelerde kullanılmaktadır. Türkçede *hamd* kelimesinin ilk Edib Ahmed'in, *Atebetü'l-hakayık* eserinde "*ilâhî öküş hamd ayur men saña*" (tanrım çok hamd ederim ben sana) şeklinde geçtiği bilinmektedir (Çakmak, 2019, s. 69). *Hamd* kelimesi *Lugât-i Nâci*'de "fazilet ile sena. Cenab-ı Hakk'a mahsustur" (2009, s. 196), *Lügat-ı Cûdî*'de "senâ-yı cemîl, sipâs, cenâb-ı hakka mahsusdur" (2006, s. 154) ve *kamus-ı Türki*'de de "medih, sena, sitayiş / şükür, şükran, teşekkür" olarak anlamlandırılmıştır. *Kamus-ı Türki*'de ise kapsamlı bir şekilde *hamd* kelimesinin hem "övgü" hem de "şükür" anlamı yazılmıştır. TDK Türkçe Sözlük'te *hamd* kelimesi bulunmuyor,¹² başka bir madde olarak "hamt" var. Telaffuzda, günlük konuşma dilinde veya resmî dilde *hamt* diye bir kullanıma rastlanmasa da "Tanrı'ya şükretme" şeklinde bir karşılık verilmiş. Lakin "hamd maddelerindeki manalar için "hamt" maddesine gönderme bulunmuyor. Bu sebeple *hamd* (*hamt*) kelimesinin anlamını bilmeden *hamd* ediş, *hamd* etme gibi kelimeleri tam manasıyla öğrenmek mümkün olamamaktadır. Türkçe Sözlük'ün 1966, 1969 ve 1974 baskılarında¹³ "Tanrı'ya övgü sunma" manası verilirken 1983 baskısında "Tanrı'ya şükretme" manasına dönmüş. Madde başı olarak "hamt" kelimesinin konmasına rağmen birleşik yapılarda "hamd" in kullanılması imla bakımından tereddütlü bir görüntünün ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. "hamt" kelimesinden sonra gelen bir ünlü son sesteki "t" nin sadalılılaşmasına yol açmaz. Kelime "hamt" yerine "hamd" olarak madde başında yer alması daha uygun olabilir. Böylece "hamdediş", "hamd etme" "Hamdetmek işi", "hamd etmek", "Tanrı'ya şükretmek", "hamdolsun", "hamdüsenâ" gibi karşılıkların anlaşılması mümkün olur. Sözlükte mevcut olmayan bir kelime ile başkalarının manasını vermeye çalışmak neticesiz bir çaba olmaktan çıkar. *Hamd* kelimesinin Türkçedeki kullanımlarından olan "hamd olsun", yardımcı fiille kurulan birleşik fiil olmasına rağmen başka birleşik fiiller gibi kullanım alanına sahip değildir ve sadece emir kipinin 3. teklik şahsının kullanıldığı bilinmektedir. *Hamd* kelimesi ile kurulan birleşik fiiller ayrı yazılması lazımken bitişik yazılmış. Yeni baskılarında düzeltilmesi doğru olacaktır.

ayrılan kendine özgü bir niteliğe sahiptir (Güloğlu, 2020, s.146). Cevâhîrî'l-Asdâf eseri ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Güloğlu, N. V. (2020). Cevâhîrî'l-Asdâf ve Tefsir Tekniği. Tefsir Araştırmaları Dergisi. S. 4, s. 145 – 164.

¹² <https://sozluk.gov.tr/>

¹³ "hamd" kelimesi Türkçe Sözlük'ün bütün baskılarında şöyle yer almıştır: "hamd olsun" ve "hamd etmek" (TS 1945); "hamd olsun" ve "hamd etmek" (TS 1955); "hamd olsun" ve "hamd etmek" (TS 1959); "hamt" (TS 1966); "hamt" (TS 1969); "hamt" (TS 1974); "hamt" (TS 1983); "hamt" ve "hamd etmek" (TS 1988);); "hamt", "hamd olsun", "hamdüsenâ" (TS 1998); "hamt" ve "hamd olsun hamdüsenâ" (TS 2005); "hamt", "hamdediş", hamdetme", "hamd olsun" ve hamdüsenâ" (TS 2011-2019);

Hamd kelimesinin anlamı yalnızca “şükür” kelimesi ile ifade edildiğinde anlam eksikliği oluşmaktadır. Zira önceki bölümde izah edildiği gibi *hamd*, *şükür*’den daha genel ve farklıdır. Türkçede *hamd* ile *şükür* aynı anlam değerini taşımış olsaydı o zaman “babama hamd ettim.” şeklinde bir cümle kullanılabilmeliydi, lakin böyle bir kullanım söz konusu değildir. Dolayısıyla TDK’nın *Türkçe Sözlük*’ündeki mana, Türkçedeki durumu tam olarak yansıtmamaktadır.

“Arapça hamd kelimesi, metinlerdeki kullanımına bakıldığında, yalnızca bir dinî terim olarak karşımıza çıkar. Hatta denilebilir ki hamd, yalnızca Tanrı övgüsü için kullanılır. Nitekim edebî eserlerde, özellikle mesnevîlerde, Tanrı övgüsünde yazılan şiirlerin başlığı “tahmîd”dir. Adı Arapça “övlümüş, çokça övlümüş” anlamına gelen Hz. Muhammed için yazılan övgülere bile tahmîd denilmez. O tür şiirler için, diğer medhiyelerden ayırmak amacıyla na‘t, na‘t-i şerîf, na‘t-i Resûl gibi terimler kullanılır.” (Şahin, 2013, s. 355)

Kutadgu Bilig’in ikinci beyti “üküş ögdi birle tümen miñ senâ/uğan bir bayatka añar yok fenâ” şeklindedir.¹⁴ Beyitteki “ögdî” kelimesinin varlığı, beytin Allah’a çok övgü yöneltilmesi “ögdî” ile karşılanmaktadır. Dolayısıyla “hamd” kelimesinin mefhum olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Karahanlı sahası Kur’an tercümelerinde “hamd” kelimesine karşılık olarak “ögdî” Anadolu sahasında yazılan Kur’an tercümelerinde ise söz konusu kelimenin kökdeşi “ögmek” kelimesinin kullanıldığı aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

Hamd kelimesi Türkler tarafından 15. asırdan itibaren Türkçe Kur’an tercümelerinde aynen kullanılabilme imkânı bulduğundan daha önce karşılık olarak düşünülen kelimelerin yavaş yavaş terk edildiği düşünülmektedir. Ancak Kur’an tercümelerinde *hamd* kelimesinin *şükür* ve *övgü* anlamlarını taşıdığı ve aralarındaki farkların belirtildiği görülmektedir. Dücane Cündioğlu, *Kur’an Çevirilerinin Dünyası* adlı eserinde, Kur’an çevirilerinde Türkçe ve Arapça iki dil arasındaki kelime hazinesi açısından mevcut yakınlık, birçok kavramın aktarılmasını kolaylaştıracağını söylemiştir (2005, s. 35).

Türkçede hamd kelimesinin tarihî lehçelerden günümüze kadarki Kur’an tercümelerinde nasıl karşılandığı birkaç örnekle şöyle gösterilebilir:

1. Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Kur’an Tercümesi (Ünlü, 2018, s. 1)

şükr ü sipās ögdi *Tayrıka*

O dönemde ve coğrafyada kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilig*’in dibacesinde de bu ifadeye yakın bir kullanım mevcuttur: “hamd ü sipās u minnet ve *üküş ögdi* teñri ‘azze ve celleka” (Kaçalın, 2015, s. 3)

2. Harezm Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi (Sağol, 1993, s.3)

Ögmek Tanrığa

3. XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur’ân Tercümesi (Topaloğlu, 2018, s. 33)

Ögmek Tañrı’nundur

4. Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi (Küçük, 2014, s.87)

14 <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78447/yusuf-has-hacib---kutadgu-bilig.html> (Erişim: 12.8.2024)

Şükr cemî' âlemleri yaradan Tañrı'ya

5. Eski Anadolu Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Karabacak, 1994, s.3)

Şükür Tañrı'ya sabitdur

6. Kuran Tercüme Edilebilir mi? (Hakkı, 1335h, s. 9)

Hamd Allaha mahsustur.

7. Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi (Toker, 2011, s. 93)

Ezelden tâ ebede kadar bütün mañlûkâtın hamd ü senâsı bütün 'alemleriñ Rabbi olan Allahu 'azîmü'ş-şâna mahşuşdur.

8. Hak Dini Kur'an Dili (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, 2021, s. 170)

Hamd, o Rabbü'l-âlemîn (2), O Rahmân, Rahîm (3), O din gününün mâliki Allah'ın

Bu örneklere bakıldığında *hamd*, Türkçede *ögmek*, *ögdi*, *şükür*, *sipas*, *sena* kelimeleri ile karşılanmış, daha sonra *hamd* aynen alınmıştır. Karahanlı Türkçesinde ise tefsirlerde Harezmi Türkçesindeki *ögdül* kelimesinin aynı fil gövdesinden türetilen *ögdi* kelimesinin *hamd* kelimesinin karşılığı olarak verilmiştir (Şahin, 2007, s.7). Ayrıca 12. yüzyıl Karahanlı Türkçesinden Harezmi Türkçesine geçiş dönemindeki Kur'an tefsirlerinde *hamd* kelimesine *ögdül* (ögdül) karşılığının da verildiği görülmektedir (Şahin, 2007, s. 7). Daha sonra *hamd* kelimesi Eski Anadolu Türkçesinde *ögmek* (*ögmeklik*) kelimesiyle çevrilmiştir (Şahin, 2007, s. 7). TİEM 73 kaydıyla bilinen Karahanlı devrinden kalma Kur'an tercümesinde de bahsi geçen kelimelerle kökteş olan *ögdi*, *hamd* karşılık olarak *şükr* ve *sipasla* birlikte kullanılmıştır.

Hamd kelimesinin *ögmek*, *övmek* kelimesiyle karşılanmasının *şükür* kelimesi ile ifade edilmesinden daha isabetli olduğu söylenebilir. *Ögmek* Türkçede eskiden bugüne kadar canlılığını koruyan kelimelerden biridir. Dolayısıyla o dönemlerde *hamd* kelimesi henüz dile yerleşmediği ve *şükür* kelimesi ile aynı anlamı ifade etmediği için *övmek* kelimesinin kullanılması en uygun seçenek olarak değerlendirilebilir. *Şükür* kelimesinin Kur'an'da ayrıca kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda "hamd"i tek başına karşılaması söz konusu değildir.¹⁵ Dolayısıyla bu şekilde *hamd* kelimesinden farklı olduğu anlaşılacaktır. Türkçede sıradan dil kullanımlarında *hamd şükür* ile eş kullanıma sahip olabilir, eş veya yakın anlamlı ikileme de kurulabilir lakin Fatiha suresinde geçen ve farklı bağlamlarda günlük hayatta kullanılan cümlelerde karşılaşılan Arapça "elhamdülillah" cümlesinin karşılığının "Övgü Allah'adır", "Övgü Allah'ındır", "Övülmeye layık olan Allah'tır" benzeri ifadeler şeklinde olmalıdır ki kelimelerin aralarındaki ince farklılıklar idrak edilebilsin.

Hamd kelimesinin son zamanlarda yazılan Türkçe bazı mealleri:

Hamd, alemlerin rabbi Allah'a. (Gölpınarlı, 1955, s. 1)

Övülmek yalnız Allah'a yaraşır. O Allah ki bütün varlıkların çalabıdır. (Baltacıoğlu, 1957, s. 5)

Şükür alemlerin rabbi (yetiştiricisi, sahibi) olan Allaha. (Irmak, 1963, s. 5)

15 Kur'an'da *şükür* kelimesine bk. Lokman Suresi, 14. ayet / Neml Suresi, 40. ayet / Kamer Suresi 35. Ayet / Bakara Suresi 52. 56. 152. 158. 172. 185. ayet.

(Ezelden ebeye kadar bütün edilmiş ve edilecek) Hamd (tümüyle) âlemlerin (ins ve cinn'in bütün kara ve deniz hayvanlarının) Rabbi (Yaratıcısı ve besleyici ve işlerinin tertip edici) Rahman (yok ettikten sonra ahirette tekrar diriltici, dünyada herkese) Rahim (ahirette m'minlere merhametle cennet ihsan edici) din (ceza ve muhakeme) günün sahibi (ve âdil hâkimi, Muhakeme-i Kübra gününde kullarına hak üzere hüküm verip ceza ve mükâfatlarını verici) Allah'ındır. (Ağırakça ve Eryarsoy, 1987, s. 1)

Hamd, âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rahim ve kıyamet gününün sahibi bulunan Allah'a mahsustur. (Davudoğlu, 1988, s. 2)

Hamt, âlemlerin Rabbi Allah'adır. (ztrk, 1994, s. 16)

vlmesi gereken, âlemlerin Rabbi, rahmeti sonsuz ve sürekli, Hesap Gününün hakimi Allah'tır. (Taha ve Çelik, 2004, s. 11)

Bütün hamd, âlemlerin Rabbi Allah içindir. (nal, 2006, s. 2)

Adından övgüyle bahsedilmeye lâıık olan tek varlık, Alemlerin (Uzayların/Evrenin) Rabbi/ Sahibi Allah'tır! (Türkmen, 2010, s. 29)

Her türlü hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. (şems, 2011, s. 2)

Hamd ancak Allah'ın; o Rabb'l-âlemîn, o hem Rahman hem Rahim, o kıyamet gününün sahibi Allah'ındır. (Ersoy, 2012, s. 1)

Ezelden ebeye her türlü hamd ve övgü, şükür ve minnet, Âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. (Atasoy vd., 2012, s. 22)

Övgü, evrenlerin Rabbi Allah'adır. (Yüksel, 2013, s. 30)

Olgun kimselerin övgüsü her şeyi yaratıp yetiştiren, acıyıp sahip çıkan, hak edeni bağışlayan Allah'a mahsustur. (Yıldızlı, 2013, s. 76)

Övgü, evrenin eğitene, acıyan, acıyıcı olan, sorgulama gününün yargıcı Allah'adır. (Atay, 2013, s. xiii)

Bütün vgler {HAMD} varlığın {ÂLEM} yegâne Rabbi {ALLAH} içindir. (Eliık, 2014, s. 66)

vlmeye değer olan yalnızca âlemlerin Rabb'i Allah'tır. (Aktaş, 2016, s. 1)

Bütün övgüler; âlemlerin rabbi, sonsuz rahmet sınırsız merhamet sahibi, hesap gününü yegâne hâkimi Allah'a mahsustur. (ztrk, 2016, s. 35)

Evrenlerin rabbi olan Tanrıya övgüler olsun! (Kılıç, 2018, s. 23)

En güzel övgü ve övülme, âlemlerin Rabbi olan, canlı cansız bütün varlıkları yaratan, besleyen ve büyüten Allah'a mahsustur, O'na lâııktır. (Aytekin, 2019, s. 4)

Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur. (DİB, 2020, s. 58)

Yukarıda gösterildiği gibi 21 mealden 9'unda "hamd", 11'inde "vg / övme-", 1'inde "şükür" ve 1'inde de "hamd / övgü / şükür / minnet" aynı cümlede hamd kelimesinin karşılığı olarak verilmiştir. İncelenen meallerde hamd kelimesine karşılık en fazla "vg" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra sırasıyla "hamd" ve "şükür" kelimeleri gelmektedir. Son zamanlarda

Türkçede *hamd* kelimesinin yerleşmiş olması, Kur'an çevirilerinde de aynen kullanılması için doğru bir tercih olarak değerlendirilebilir. İhsan Atasoy'un vd.'nin hazırladığı mealde *hamd* kelimesi "şükür, övgü, minnet" kelimelerinin anlamlarını içerdiği düşünülerek birlikte kullanılmıştır.

Kur'an'ın Türkçe çevirilerinde *hamd* kelimesinin anlamının yanı sıra *elhamdülillah*'ın bir cümle olarak çevrilmesinin üzerinde durmak gerekmektedir. İncelenen eski tercümelemlerde ve meallerde (el-hamd) + (li + Allah) *elhamdülillah* cümlesi şu yapılarda Türkçeye çevrilmiştir:

Doğrudan isim cümlesi şeklinde kurulan yapı:

Hamd (övgü, şükür) *Allah'ın*

Yönelme hâli eki ile kurulan isim cümlesi:

Hamd (övgü) *Allah'a* (mahsustur)

İçin edatı ile kurulan isim cümlesi:

Hamd (övgü) *Allah için(dır)*

4. Diğer yapılar

Övülmeye değer olan yalnızca âlemlerin Rabb'ı Allah'tır.

Adından övgüyle bahsedilmeye lâyık olan tek varlık, Âlemlerin (Uzayların/Evrenin) Rabbi/Sahibi Allah'tır!

Övülmesi gereken, âlemlerin Rabbi, rahmeti sonsuz ve sürekli, Hesap Günü'nün hâkimi Allah'tır.

Elhamdülillah Arapçada "el" harf-i tarif, "hamd" kelimesi, "li" harf-i cer ve "Allah" kelimesinden oluşmaktadır. *Elhamdülillah* cümlesinde ilk unsur olan "el" harf-i tarif Türkçeye, önceki bölümde izah edilen türlerine göre çevrilmiştir. *Cinsîyye* türünün altındaki *cinsin mahiyetini belirler* ve *cinsin fertlerini kapsar* alt türlerinin birincisinde (*cinsin mahiyetini belirler*) *el-hamd* kelimesinin Türkçe çevirisine yansımamıştır. Zira Türkçede *cinsin mahiyetini belirler* ayrıca bir ek bulunmamaktadır. Arapçada *الإنسانُ مَخْلُوقٌ مُخَيَّرٌ* cümlesi, Türkçede *insan muhayyer bir varlıktır* şeklinde çevrilerek cümledeki *insan* kelimesi, varlığın cinsinin anlatıldığı başka bir ek kullanılmadan anlaşılabilir.

el-Hamd kelimesi, *cinsin fertlerini kapsar* türünün altında ise Türkçeye çevrildiğinde "bütün / tüm / her" gibi kelime ve edatla beraber aktarılmalıdır. Türkçede "**Bütün** hamd, âlemlerin Rabbi Allah içindir. / Ezelden ebede **her** türlü hamd ve övgü, şükür ve minnet, Âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. / Hamdın **tamamı** âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. / **Bütün** övgüler; âlemlerin rabbi, sonsuz rahmet sınırsız merhamet sahibi, hesap gününü yegâne hâkimi Allah'a mahsustur." gibi çevirilerde "el" harf-i tarifi anlamına göre karşılık verilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Elhamdülillah cümlesinde ikinci unsur "li" harf-i cerin Türkçeye çevrilmesinde ise farklılık olduğu görülmektedir. Önceki bölümde izah edildiği gibi Arapça "li" harfi çeşitli anlamlara sahiptir. Harfin temel anlamları açıklandıktan sonra *elhamdülillah* cümlesinde "li" harfinin *istihkak* anlamında kullanıldığı belirtilmişti. Türkçede "li" harfinin *istihkak* ve *mülk* anlamları arasında

karıştırıldığı düşünülmektedir.¹⁶ Bu karışıklık Arapçadan iki cümleyi Türkçeye çevirerek şöyle izah edilecektir:

Arapçada المِنَّةُ زَيْدٌ (el-minnetu li-Zeyd) cümlesinde “ن + زَيْدٌ” şibh-i cümlede (ibarede) ن =li” harfi *istihkak* anlamında kullanılmaktadır. Bu cümle Türkçeye *minnet Zeyd için / minnet Zeyd’e* şeklinde çevrilebilir. Çünkü *Zeyd* minneti hak etmiştir. Fakat minnete sahip değildir. Bunda *minnet Zeyd’in* ilgi hâl ekiyle kullanılarak *Zeyd’in minneti* anlamı ortaya çıkacağı için Arapçadan Türkçeye bu şekilde çevirisi doğru olmayacaktır. Arapçada المَالُ لَزَيْدٍ (el-mâlu li-Zeyd) cümlesinde ise “ن + زَيْدٌ” şibh-i cümlede “ن=li” harf-i *mülk* anlamında kullanılmaktadır. İki cümlede (المَالُ لَزَيْدٍ ve المِنَّةُ لَزَيْدٍ) aynı yapı kullanılsa da “ن=li” harf-i tarifin anlamı farklıdır. Arapça المَالُ لَزَيْدٍ (el-mâlu li-Zeyd) cümlesi Türkçeye *para Zeyd’in* şeklinde çevrilebilir. Çünkü *Zeyd* paraya sahiptir. Dolayısıyla *para Zeyd’in* cümlesi *Zeyd’in parası* isim tamlaması şeklindeki ifadenin anlamını taşımaktadır.

Elhamdülillah, Arapçada tam bir cümledir. Türkçede ise bir dua sözü olarak tekrarlanır. Cümle içinde farklı unsurlarla kullanıldığında tek bir kelime olarak değerlendirilir ve Arapçadaki manası tam olarak bilinmeden tekrarlanır. *Elhamdülillah* cümlesi Arapçadan Türkçeye nakledilirken bazen “ن=li” harf-i *mülk* anlamı ile aktarılmıştır. Türkçede *Hamd Allah’ın* cümlesi, “Hamd ancak Allah’ındır” şeklinde anlaşılabilceği gibi “hamd” kelimesinin Arapçadaki manası Türkçede oluşmadığı için “Allah’ın hamdi” anlamını da akla getirir. İlk dönem mütercimlerin Türkçe kelimelerle anlam oluşturma gayreti devam etseydi güç kudret sahibi, güzellik veren, acıyan, koruyan, güzel, iyi, hoş gibi birçok övgü ifadesinin temelinde Allah için olduğu manası anlaşılabilirdi. Ayetin Türkçesi hamd ile sınırlandırıldığı için geniş manasında mündemiç olan ve önceki cümlede zikredilen mana zenginliği yerine “*Hamd Allah’ın*” şeklinde bir ifadeyle sınırlı kalmaktadır. Oysa *elhamdülillah* cümlesindeki anlam, Allah’ın hamdi elde ettiğini değil hamdin zaten Allah için olduğunu veya sadece O’na yönelik olabileceğini ifade etmektedir.

Hamd, bir kişinin güzel bir ihsanına ya da onun kaynağına karşı duyulan minnettarlık ve saygıyı ifade eden güzellestirici, övücü bir sözdür. “hamd”, Hem övgü (medh) hem de teşekkür (şükür) anlamlarını taşıyan bir kavramdır. Hamd, bir övgü türü olarak, sadece övülene değil aynı zamanda o övgüyü hak eden kişiye de yapılır. Arapçada “hamd” kelimesi, övmek ve övülmek anlamlarında kullanılırken Türkçede hamd etmek şeklinde daha çok birleşik fiil olarak kullanılır. Burada Arapçadan Türkçeye geçmiş olan ve övgü manasında kullanılan bir diğer kelime olan “medh”i de zikretmek yerinde olacaktır. “Medh”, hem varlıklara hem de insanlara yapılabilirken “hamd” ise mutlaka bir ihsandan sonra yapılır. Hamd, sadece bir nesneye değil onu yaratan kişiye yapılır ve bu anlamda medhten farklıdır. Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili* isimli tefsirinde meseleyi tafsilatıyla izah etmektedir (2021, s. 176).

“*Hamd, ihtiyârî bir ihsâna veya onun mebde’i olan bir hüsne karşı inşirah ile sâhibine ta’zim ifade eden bir zıkr-i cemîldir. Kısmen medh ve kısmen şükür ile birleşen bir övgü, bir nevi övmek veya övülmek, iyi bir övüş veya övülüş, güzel bir övücü veya övülücü olmak, ciddi bir övücülük veya övülücülük, nihâyet bu mânaları câmi’, güzel ve ciddi bir sözdür. Arapçada “hamd” kelimesi bunların hepsinde kullanılır, fakat lisânımızda ekseriya ism-i masdar olarak müsta’meldir. Diğerlerinde “hamd etmek veya edilmek”, “hamd ediş veya edilış”, “hâmid veya mahmud olmak”,*

16 Arapça -el harf-i tarifinin ve “ن=li” harf-i cerinin anlamlandırılması hususundaki karışıklık Arapça tefsirlerde de görülmektedir. Dolayısıyla bu karışıklığın Türkçe çevrilere yansımaları gayet tabiidir.

“hâmidîyet”, “mahmûdîyet” denilir ve bugünkü lisânımızda bunun sırf Türkçe bir mürâdifi yoktur. “Şükür” de böyle. Elde bir “övmek” var ki o da “medh ve senâ” mürâdifidir. Hamd ise medh ile şükür beyninde bir nevi senâ ve bir medh-i mahsustur. Çünkü medh, hayatı ve ihtiyârı olana da olmayana da yapılır. Meselâ güzel bir inci ve güzel bir at memduh olabilir, fakat mahmud olmazlar. Hamd bunları ihsan eden fâil-i muhtâra yapılır ve hatta onun keremine, ilmîne yapılır da hüsn-i endâmına yapılmaz. Bundan başka medh ihsandan evvel de yapılabilir sonra da. Hamd ise mutlaka bir ihsandan sonra yapılır. Şu kadar ki onun hamd edene vasıl olmuş bir in’âm olması şart değildir.” (Elmalılı, 2021, s. 176).

Arapça *Elhamdüllillah* cümlesinin karşılığı için bazı meallerde “yaraşır / lâyıık/ mahsus” gibi kelimeler kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimeler Türkçede yine Arapça “=li” harf-i cerinin anlamlarından dolayı kullanılmış olmalıdır. “=li”nin *istihkak* (hak etme) anlamı Türkçede “yaraşır/lâyık” gibi kelimelerle karşılanabilir. Dolayısıyla Türkçeye *elhamdüllillah* cümlesi çevrilirken “Övülmek yalnız Allah’a yaraşır.” gibi ifadeler kullanılmaktadır.

“Mahsus” kelimesi ise büyük bir ihtimalle “=li” harf-i cerinin yine *mülk* ve *yarı sahiplik* (şibh-i mülk) türlerinin altında değerlendirildiğinden kullanılmıştır. Arapçada “=li”, *mülk* ve *yarı sahiplik* (şibh-i mülk) anlamlarının arasında *ihtisas* manasını da barındırır. *İhtisas* “ona mahsus” anlamını taşımaktadır. Arapça السَّجَادُ لِلْمَسْجِدِ *es-sicâdu li-l’mescidi* (Halılar mescidin) cümlesinde hem *yarı sahiplik* (şibh-i mülk) ifade eder hem de *ihtisas* anlamını çağrıştırır. Mescit tam manasıyla halılara sahip değildir (yarı sahiplik). Fakat halılar ona mahsustur. Yani mescide tahsislidir. *Elhamdüllillah* cümlesindeki “=li” harf-i cerinin *ihtisas* anlamı taşıdığını değerlendirenlerin Türkçe çevirilerinde “Hamd Allah’a mahsustur.” ifadesini kullandığı düşünülmektedir.

Sonuç

Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra Kur’an-ı Kerim’in Türkçeye tercüme edilmesi, Arapçada yapı bakımından basit bir isim cümlesi olan الحمد لله *elhamdüllillah*’a ilişkin Türkçe ilk yazılı metinlerin elde edilmesine vesile olmuştur. Gerek yazı tecrübesine sahip Doğu Türkçesinde gerekse İslamiyet’in öğretilmesindeki zarurete binaen yazılmaya başlandığı kuvvetle muhtemel Batı Türkçesinde الحمد لله *elhamdüllillah* sözünün karşılıkları birbirine yakın ifadeler gibi görünse de ilk tercümelerden günümüz meallerine doğru ciddi bir değişiklik arz etmiştir. İlk dönem tercümelerinde Arapçadan Türkçeye kelime girişi çok sınırlı olduğundan mütercimlerin Türkçenin sınırları dahilinde kalarak ve “öğ-” filini merkeze alarak karşılıklar arama gayreti içinde oldukları anlaşılmaktadır. Zamanla Türkçede “hamd”, “şükür”, “sena”, “medh” gibi kelimeler müstamel olduğunda tercümelerde ve daha sonraları alacağı isimle meallerde “şükür” kelimesinin daha baskın olarak tercih edildiği görülmüştür. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın, Cumhuriyet’in ilk yıllarında kaleme aldığı tefsirinde الحمد لله *elhamdüllillah*’ı Arapça aslına ve ilk devir mütercimlerine yakın bir anlamla izah ettiği, onun da ayet mealinde övmek veya iştikakları yerine doğrudan doğruya ayetin lafzında geçen “hamd” kelimesini kullanmayı tercih ettiği görülmektedir.

Dinî kaynaklarda ve din öğretimini hedef alan çalışmalarda “hamd” kelimesinin *medh*, *şükür*, *sena*, *övgü* benzeri kelimelerden farklı yönlerinin layığıyla izah edilmesi, doğru bir din algısının oluşmasına vesile olacaktır.

Extended Abstract

Translation is one of the oldest activities practiced by humans for communication, acquaintance, and the exchange of experiences and information. Many sources indicate that despite the

differences between ancient civilizations, there was communication among them, which signifies the existence of translation at that time. In Islamic history, the earliest examples of translation can be traced back to the time of the Prophet Muhammad ﷺ. For instance, he would send translated letters to kings inviting them to Islam. Although translation during that time was simple, it paved the way for Muslims to take a greater interest in translation in later periods.

Translating sacred texts is considered one of the most challenging types of translation faced by translators throughout history. This is due to the presence of metaphorical, deep, and multi-faceted meanings, even in the original language in which they were revealed. The translation of the Quran, in particular, poses even greater challenges compared to other holy books because of its highly eloquent and miraculous language. The Quran remains unmatched, as no one, not even the most eloquent Arabs of the past or present, has been able to produce anything like it. Since Arabic is one of the richest languages in the world in terms of vocabulary and expressions, and because of its ability to convey intricate details and meanings in diverse ways, translating the Quran has naturally been a complex and demanding task.

The Turks showed significant interest in the Arabic language after converting to Islam. Many of them mastered Arabic to the extent that some rivaled Arab linguists in their knowledge. The Arabic language gained this high status and sacred value among the Turks because it is the language of the Quran. Sources mention that the first translation of the Quran from Arabic to Turkish dates back to the 11th century (Erdogan, 1938:47). The Quran was translated into Turkish in two primary forms: **Interlinear Translation:** This involves translating each word with its equivalent in Turkish on the same line. **Interpretive Translation:** This involves explaining the verses using Turkish sentences, often incorporating some Arabic words as well.

In interlinear translation, the general and complete meaning of the verse is not considered, as the focus is solely on translating individual words. While interpretive translation is better in terms of meaning, both approaches have their advantages and disadvantages.

The Turks have made significant efforts in translating the Quran. By examining both ancient and modern translations, it is evident that many attempts were made to find suitable equivalents for the religious terms and expressions used in the Quranic verses. This research focuses on translating the word “*hamd*” (الحمد) and the phrase “*Al-ḥamdu li-llāh*” (الحمد لله) as they appear in Surah Al-Fatiha. The word “*hamd*” has posed a problem in Turkish translations due to the lack of an exact equivalent in meaning. Some translators rendered it as “*shukr*” (gratitude), others as “*madh*” (praise), while some preferred to leave it untranslated.

The differences in the linguistic structures between Arabic and Turkish are among the primary reasons for the difficulties in translation in general, and in Quranic translation in particular. For instance: Arabic is a derivational language and typically begins sentences with verbs, whereas Turkish is an agglutinative language and places verbs at the end of sentences. Arabic distinguishes between masculine and feminine forms, while Turkish does not. These differences play a significant role in the challenges of translation and the potential loss of meaning when transferring content from Arabic to Turkish.

In this study, the meanings of the word “*hamd*” and the phrase “*Al-ḥamdu li-llāh*” were explored in Arabic dictionaries and Quranic exegeses. The meaning of “*hamd*” was clarified, and its distinction from the words “*shukr*” (gratitude) and “*thana*” (commendation) was explained.

Additionally, the components of the phrase “*Al-ḥamdu li-llāh*” were analyzed structurally. Turkish translations were then evaluated, and the reasons for the challenges in translating the word “*ḥamd*” were identified, focusing on both ancient and modern Turkish translations of the Quran. By the end of the study, incorrect translations of the phrase “*Al-ḥamdu li-llāh*” and the word “*ḥamd*” in Turkish were identified, and more accurate translations were proposed.

Kaynakça

- Abâdi, M. (2008). *el-Kamus el-Muhit*. Hzl. E. Eş-Şami, Z. Ahmed. Kahire: Daru’l Hadis.
- Ağırakça, A. ve Eryarsoy, B. (1987). *Nüzûl sebepli kuran-ı kerim ve Türkçe mealî*. İstanbul: Fikir yayınları.
- Aktaş, E. (2016). *Kerim Kur’an Türkçe Çeviri*. Ankara: Dumat Ofset Matbaacılık.
- Atasoy vd. (2012). *Kur’ân-ı Kerimin Türkçe Meâlî*. İstanbul: Nesil Digital. Erişim Adresi: www.nesildigital.com.
- Atay, H. (2013). *Kuran Türkçe Çeviri*. Ankara: Pozitif Matbaacılık.
- Aydar, H. (1996). *Kur’an’ı Kerim’in Tercümesi Meselesi*. İstanbul: Kur’an Okulu yayınları.
- Aytekin, A. (2019). *Açıklamalı Yeni Meal*. İstanbul: Miraç Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1957). *Kur’an*. Ankara: Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik.
- Cündioğlu, D. (2005). *Kur’an çevirilerinin dünyası*. İstanbul: Kaktüs Yayınları.
- Davudoğlu, A. (1988). *Kur’ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâlî (Türkçe Anlamı)*. İstanbul: Çile Yayınevi.

- Diyanet İşleri Bakanlığı, (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Edîb Ahmed Yükneki, (2019), *Atebetü'l Hakâyik*. hazl. S. Çakmak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Eliaçık, R. İ. (2014). *Nuzûl Sırasına Göre Yaşayan Kur'an Türkçe Meal-Tefsir*. İstanbul: İnşa Yayınları.
- Erdoğan, A. (1938). "Kur'an Tercemelerinin Dil bakımından Değerleri". *Vakıflar Dergisi*, S.1, s. 47-51.
- Ersoy, M. (2012). *Kur'an Meali Fatıha Sûresi - Berâe Sûresi*. İstanbul: Mahya.
- Gölpınarlı, A. (1955). *Kuran-ı Kerim ve Meali*. İstanbul: Remzi kitabevi.
- Güloğlu, N. V. (2020). Cevâhiri'l-Asdâf ve Tefsir Tekniğı. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*. S. 4, s. 145 – 164.
- Gürkan, N. (2004). "Arapça'da "el" Takısı ve Fonksiyonları". *Ekev Akademi Dergisi*. S. 8, s. 357-374.
- Hacımüftüoğlu, H. (2006). Türkçe Kur'an Tercümelerinde Metot Sorunu. Ankara: Ankara Üniversitesi. (Yüksek Lisans Tezi).
- Irmak, S. (1963). *Kutsal Kur'an Türkçe Meal*. İstanbul: Akşam Matbaası.
- İbn Hişâm, A. (1900). *Avdahu'l Mesâlik İlâ Elfiyyet İbn-i Mâlik*. Hzl. M. Abdu'l Hamîd. Lübnan: Daru'l-Fikir.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ş. (2004). *Bedâ'iu'l-Fevâ'id*. Arabistan: Daru İlmu'l-Fevâ'id.
- İbn Sîde, A. (1958). *el-Muhkem ve'l-Muhîf el-Azam*. Hzl. A. Abdu'r-Rahman, 1. Baskı, Cilt 3, el-Cîze: Ma'had el-Mahtûtât bi Câmîat ed-Duval el-Arabiyye.
- İbn Manzur, (1980). *Lisanu'l Arab*. Hzl. A. el-Kebir, M. Haseba'llah, H. eş-Şazili. Kahire: Daru'l-Maarif.
- İbrahim Cûdî Efendi (2006). *Lügat-ı Cûdî*. hazl. İ. Parlatır vd. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İsmail Hakkı (1335h). *Kuran Tercüme Edilebilir mi?*. İstanbul: Hukuk Matbaası.
- İnan, A. (1960). "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, S. 8, s. 79-94.
- Kaçalın, M. S. (2015). *Kutadğû Bilig*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Karabacak, E. (1994). *Eski Anadolu Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*. Cambridge: Harvard Üniversitesi.
- Kılıç, C. (2018). *İsalmı anlamak için Türkçe kuran (meal)*. İstanbul: Güz Yayınları
- el-Kurtubî, M. (2006). *el Câmî'u li-Ahkami'l Kur'an*. 1. Baskı, Cilt 1, A. et-Turkî. Beyrut: Mu'essetu'r-Risale.

- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muallim Nâci (2009). *Lügat-i Nâci*. hazl. A. Kartal. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mütercim Âsım Efendi (2013). *el-Okyânus'l-Basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. Cilt 2. hazl. M. Koç, E. Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Erişim adresi: <http://ekitap.yek.gov.tr/>
- Öztürk, M. (2016). *Nuzûil Srasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Öztürk, Y. N. (1994). *Kur'anı kerim meali (Türkçe çeviri)*. İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi*. Harvard Üniversitesi.
- Sâmerrâ'î, F. (2000). *Ma'ânî el-Nahv*. Cilt 3. Ürdün: Dâru'l-Fikir.
- Şahin, E. (2007). 'Ödül' Kelimesi. *Hediye Kitabı*, E. Gürsoy Naskali ve A. Koç (Ed.). s. 273-289, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, E. S. (2013). Medh ve Hamd Kavramları Çerçevesinde Medhiye Üslûbu Üzerine, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VIII Kasıdeye Medhiye: Biçime, İşleve ve Muhtevaya Dair Tespitler*, H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu, S. S. Kuru, A. E. Özyıldırım (Ed.). İstanbul: Klasik Yay.
- Şems, M. C. (2011). *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*. United Kingdom: Islam International Publications Limited.
- Şemsettin Sami (2015). *Kamus-ı Türkî*. hazl. P. Yavuzarslan. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- et-Tabarî, M. (2001). *Tefsiru't-Tabarî Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. 1. Baskı, Cilt 1, Hzl. A. et-Türkî. Kâhire: Dâr Hecr.
- Taha, Ş. A. ve Çelik, K. (2004). *Kur'ân-ı Kerim Türkçe Çeviri*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Toker, M. (2011). *Anonim Satır Altı Kur'an Tercümesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Topaloğlu, A. (2018). *XIV. Yüzyılın Ortalarında Yapılmış Satırarası Kur'ân Tercümesi*. İstanbul: Dergâh yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1945). *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Cumhuriyet Basımevi.
- Türk Dil Kurumu. (1955). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1969). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1974). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1983). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkiye Diyanet Vakfı, (1997). “HAMD الحمد Bütün Medih Türlerini İçeren, Sevgi ve Tâzimle Allah’a Yönelen Övgü ve Şükür Anlamında Bir Terim”. Cilt 15. İstanbul: *İslâm Ansiklopedisi*, 442-445.
- Türkmen, S. (2010). *İniş Sırasına Göre Kur’an’ın (Kâinat/Sünnet ve Akıl/Bilim Işığında Yapılmış) Türkçe Çevirisi*. İstanbul: Pasifik Ofset.
- Ünlü, S. (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur’an Türcümesi (TİEM 73)- Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur’an-ı Kerim*. Cilt 1. Konya: Konya Selçuklu Belediyesi.
- Yazır, M. H. (2021). *Hak Dini Kur’an Dili*. Cilt 1, İstanbul: YEK Yayınları.
- Yıldızlı, H. (2013). *Kur’an’ı Kerimin Türkçe İfadesi*. Ankara: Bilgi & İletişim Yayınları.
- Yusuf Hâs Hâcib. “Kutadgu Bilig”, Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78447/yusuf-has-hacib---kutadgu-bilig.html>.
- Yüksel, E. (2013). *Mesaj Kuran Çevirisi*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- ez-Zebidi, M. (1994). *Tacu’l Arus*. Cilt 8, Hzl. A. Ferrac. Kuveyt: Matbaatu Hukümetu’l-Kuveyt.
- Zemahşeri, M. (1998). *el-Keşşâf*. 1. Baskı, Cilt 1, Hzl. Â. Abdu’l-Vucûd ve A. Mu’avvad. Riyad: Mektebetu’l-‘ebikân.